

मेहतर समुदायावर भारतीय ज्ञान प्रणालीचा प्रभाव: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

लेखक: रूपाली श्रावणजी मेश्राम व डॉ. संतोष मेंडेकर

संस्था: उच्च शिक्षण व संशोधन केंद्र, समाजशास्त्र विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ नागपूर;
रेणुका कॉलेज, बेसा, नागपूर

गोषवारा

भारतीय ज्ञान प्रणाली ही मानवजातीच्या सर्वात व्यापक बौद्धिक परंपरांपैकी एक आहे, जी हजारो वर्षांच्या निरंतर विकासादरम्यान विज्ञान, तत्त्वज्ञान आणि अध्यात्म यांचे एकत्रीकरण करणाऱ्या सर्वांगीण चौकट सादर करते. भारतीय पारंपरिक ज्ञानप्रणालीमध्ये रुजलेल्या पारंपरिक जातीय ज्ञानाने एक अशी व्यवस्था निर्माण केली आहे, जिथे स्वच्छतेचे कार्य मूळतःच अपवित्र मानले जाते. यामुळे एका विशिष्ट समुदायाला अपमान आणि दुःखाच्या जीवनात ढकलले गेले आहे, आणि आधुनिक कायदेशीर प्रयत्नांनंतरही ही वस्तुस्थिती कायम आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या बहिष्कृत करणाऱ्या व्याख्यांमुळे मेहतर/वाल्मिकी समुदाय आज, ते भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये आपले स्थान प्रतिपादित करून, वाल्मिकी आणि रविदास यांच्यासारख्या समाजाला पुन्हा स्वीकारत आहेत.

बीजशब्द: भारतीय ज्ञान प्रणाली, मेहतर/वाल्मिकी, रविदास, बौद्धिक परंपरा

१.० प्रस्तावना

भारतीय ज्ञान प्रणाली ही हजारो वर्षांपासून भारतात विकसित झालेली पारंपरिक ज्ञान, पद्धती आणि वैज्ञानिक समजांची एक विशाल, सर्वांगीण चौकट आहे, ज्यात तत्त्वज्ञान (वेद, योग), विज्ञान (गणित, खगोलशास्त्र), वैद्यकशास्त्र (आयुर्वेद), कला, शासनप्रणाली आणि बरेच काही समाविष्ट आहे. आता भारतीय सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयाद्वारे शाश्वत विकास आणि वसाहतवादमुक्तीसाठी प्राचीन वारसा आणि समकालीन प्रासंगिकता यांचा मेळ घालण्याकरिता या प्रणालीचे आधुनिक शिक्षणात एकत्रीकरण केले जात आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणाली, जी पारंपरिक जातीय रचनेशी खोलवर जोडलेली आहे, तिने ऐतिहासिकदृष्ट्या सफाई कामगार समुदायावर (जे बहुतेकदा दलित असतात) मानवी मैला साफ करण्याचे काम लादले होते. यामुळे गंभीर सामाजिक बहिष्करण, आरोग्याच्या धोक्यांना आणि आर्थिक उपेक्षेला सामोरे जावे लागले आहे. स्वच्छ भारत मिशनसारख्या आधुनिक उपक्रमांचा उद्देश सन्मान मिळवून देणे हा असला तरी, खोलवर रुजलेला कलंक, कायद्याच्या अंमलबजावणीचा अभाव आणि शिक्षण व संधीवर परिणाम करणारा सततचा जातीय भेदभाव यामुळे आव्हाने कायम आहेत.

भारतीय ज्ञान प्रणालीने, विशेषतः ऐतिहासिक जातीय चौकट आणि धार्मिक शुद्धता किंवा अशुद्धतेच्या कल्पनांशी असलेल्या तिच्या संबंधाने, सफाई कामगार समाजाच्या सामाजिक बहिष्काराला आणि उपेक्षेला औपचारिक स्वरूप देऊन त्यांच्यावर लक्षणीय आणि नकारात्मक परिणाम केला आहे. स्वच्छतेचे काम दलितांसाठी एक वंशपरंपरागत, कमी दर्जाचा व्यवसाय बनला, ज्याला पारंपरिक पवित्रता/अशुद्धीच्या समजुतींनी बळकटी दिली, ज्यामुळे सर्वव्यापी अस्पृश्यता आणि सामाजिक बहिष्काराची परिस्थिती निर्माण झाली. अनेक सफाई कामगार वडिलोपार्जित वारसा आणि पर्यायांच्या अभावामुळे या व्यवसायात येतात, ज्यामुळे हे चक्र कायम राहते.

संरक्षक साधनांचा अभाव, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि मानवी कचऱ्याची हाताने विल्हेवाट लावल्यामुळे त्यांना आरोग्याच्या गंभीर धोक्यांना सामोरे जावे लागते. याकरिता भारत शासनाद्वारे स्वच्छ भारत मिशन सारख्या उपक्रम सुरू करण्यात आले आहेत ज्यांचा उद्देश गणवेश (सफाईमित्र) आणि चांगल्या पायाभूत सुविधांद्वारे स्वच्छता कामाला प्रतिष्ठा मिळवून देणे आहे. या धोरणांचा उद्देश मानवी मैला उचलण्याची प्रथा संपुष्टात आणणे आहे, परंतु खोलवर रुजलेल्या सामाजिक रूढी आणि पायाभूत सुविधांमधील त्रुटींमुळे अंमलबजावणीमध्ये अडचणी येतात. आधुनिक स्वच्छता मोहिमांचा उद्देश समाजाचा उत्कर्ष करणे असला तरी, पारंपरिक भारतीय ज्ञान प्रणालीतील जाति-आधारित खोलवर रुजलेल्या रूढी त्यांच्या वास्तवाला आकार देत आहेत, ज्यामुळे खऱ्या सामाजिक आणि आर्थिक समावेशनासाठी गुंतागुंतीची आव्हाने निर्माण होत आहेत.

२.० संशोधन पद्धती

संशोधन कार्यासाठी निर्दोष माहिती मिळण्यासाठी व संशोधनाची उद्देशपुर्ती होण्यासाठी संशोधनाची उद्दिष्टे अभ्यासून त्यानुसार संशोधन करण्याकरिता ग्रंथालयीन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला.

३.० साहित्याच्या निरीक्षणावरून प्राप्त मुख्य मुद्दे

मेहतर (ज्यांना ऐतिहासिकदृष्ट्या भंगी असेही संबोधले जात असे, आणि आता ते मोठ्या प्रमाणावर वाल्मिकी किंवा इतर दलित उप-समुदायांच्या नावांनी ओळखले जातात) समुदायावर भारतीय ज्ञान प्रणालीचा (IKS) प्रभाव अत्यंत विरोधाभासी आणि द्वैतवादी राहिला आहे. प्रस्तुत संशोधनकार्यात दोन परस्परविरोधी दृष्टिकोनांतून संभाव्य परिणामांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे:

१.

नकारात्मक आणि बहिष्कृत करणारे परिणाम (पारंपरिक श्रेणीबद्ध चौकट)

ऐतिहासिकदृष्ट्या, IKS च्या प्रमुख व्याख्यांचा, विशेषतः कठोर वर्ण-जाती व्यवस्थेतून गाळून आलेल्या व्याख्यांचा, विनाशकारी परिणाम झाला.

- **बहिष्काराचे सैद्धांतिक समर्थन:** काही ब्राह्मणी ग्रंथांचा (जसे की मनुस्मृती, जरी तो विशाल IKS चा एक छोटासा भाग असला तरी) उपयोग मेहतरसारख्या समुदायांच्या अस्पृश्य दर्जाला कायदेशीर ठरवण्यासाठी केला गेला. स्वच्छतेचे (हाताने मैला साफ करण्याचे) त्यांचे काम अशुद्ध मानले गेले, ज्यामुळे त्यांना सामाजिक आणि धार्मिक चौकटीच्या बाहेर ठेवण्यात आले.
- **ज्ञानाच्या प्रवेशाचा नकार:** व्यवहारात असलेल्या पारंपरिक IKS चे एक मुख्य तत्त्व म्हणजे वैदिक शिक्षण (श्रुती) केवळ द्विज वर्णापुरते मर्यादित ठेवणे. मेहतर समुदायाला औपचारिक शिक्षण, धर्मग्रंथ आणि तात्विक चर्चेपासून पद्धतशीरपणे वंचित ठेवण्यात आले, जे IKS चे मुख्य आधारस्तंभ होते.
- **धार्मिक आणि स्थलीय बहिष्कार:** काही ग्रंथांमध्ये आणि चालीरीतींमध्ये वाढवलेल्या पवित्रता-अशुद्धतेच्या संकल्पनांमुळे त्यांचे शारीरिक आणि सामाजिक विलगीकरण झाले—पाण्याचे वेगळे स्रोत, मंदिरांमध्ये प्रवेशावर निर्बंध आणि सामुदायिक धार्मिक विधींमधून बहिष्कार.
- **कलंकाचे आंतरिकीकरण:** शतकानुशतके, या चौकटीमुळे न्यूनगंडाचे आंतरिकीकरण झाले, जिथे समुदायाचे स्वतःचे स्थानिक ज्ञान आणि कौशल्ये मोठ्या समाजाने आणि अनेकदा स्वतः समुदायानेही कमी लेखली.

२.

सकारात्मक आणि पुनरुज्जीवनात्मक परिणाम (एक समकालीन, सर्वसमावेशक पुनर्वाचन)

आधुनिक काळात, IKS ला अधिक सर्वसमावेशक, बहुलवादी ज्ञानप्रणाली म्हणून पुनर्परिभाषित करण्याची चळवळ सुरू आहे. या दृष्टिकोनातून, परिणाम वेगळ्या प्रकारे पाहता येतो:

- **आध्यात्मिक वारशाचे पुनरुज्जीवन:** या समुदायातील अनेक लोक आता रामायणाचे लेखक भगवान वाल्मिकी यांना आपले संरक्षक संत मानतात. हे त्यांना IKS च्या सर्वात महत्त्वपूर्ण साहित्यिक आणि आध्यात्मिक कृतींपैकी एकाशी थेट जोडते, आणि त्यात बहिष्कृत नव्हे, तर एक मध्यवर्ती, पूजनीय स्थान मिळवून देते.
- **ग्रंथांचा पुनर्थ लावणे:** विद्वान आणि कार्यकर्ते विशाल भारतीय ज्ञान प्रणालीमधील अधिक समतावादी प्रवाहांकडे लक्ष वेधतात—जसे की भक्ती चळवळ (रविदास, कबीर यांसारखे संत-कवी) ज्यांनी जाति-आधारित भेदभावाला स्पष्टपणे नाकारले आणि थेट भक्तीवर भर दिला. शीख परंपरा (गुरु ग्रंथ साहित्यमध्ये भगत रविदासांच्या रचनांचा समावेश आहे), ज्याचे अनेक मेहतर/वाल्मिकी अनुयायी आहेत, तिला देखील भारतीय आध्यात्मिक ज्ञान प्रणालीचा एक भाग मानले जाते, जी सन्मान प्रदान करते.
- **स्थानिक कौशल्ये आणि नीतिमूल्यांचे महत्त्व:** समाजाच्या पारंपरिक कामाला सेवा (निस्वार्थ सेवा) आणि आवश्यक नागरी कर्तव्य या दृष्टिकोनातून ओळखण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. दडपशाही नाकारता, हे त्यांच्या ऐतिहासिक भूमिकेला सार्वजनिक आरोग्य आणि स्वच्छतेची महत्त्वपूर्ण, जरी शोषित असली तरी, देखभाल म्हणून पुनर्स्थापित करते.
- **पर्यायी ज्ञान प्रणाली:** भारतीय ज्ञान प्रणाली एकाच प्रकारची नाही. त्यात लोक परंपरा, उपचार पद्धती आणि स्थानिक पर्यावरणीय ज्ञानाचा समावेश आहे. इतर सर्व समुदायांप्रमाणे, मेहतर समुदायाकडेही स्वतःची लोकविद्या आहे—सामग्री, कचरा व्यवस्थापन आणि समुदाय संघटनेचे व्यावहारिक ज्ञान भारताच्या ज्ञान विविधतेचा एक अविभाज्य भाग आहे, ज्याला आता भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या व्यापक व्याख्यांनुसार ओळखले जात आहे.
- **राजकीय आणि सामाजिक संघटन:** वाल्मिकी ही आधुनिक ओळख स्वतःच भारतीय ज्ञान प्रणालीशी थेट संबंध दर्शवते, परंपरेतील एका प्रतीकात्मक व्यक्तीचा वापर करून सन्मान मिळवणे आणि

ऐतिहासिक जातीय चौकटींना आव्हान देणे. आपल्याच नावाने चालवलेल्या बहिष्काराविरुद्ध लढण्यासाठी ते भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या प्रतीकांचा वापर करतात.

४.० निष्कर्ष

ऐतिहासिकदृष्ट्या, भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या वर्चस्ववादी, श्रेणीबद्ध व्याख्येचा वापर दडपशाहीचे साधन म्हणून केला गेला, ज्यामुळे मेहतर समुदायाला सन्मान, ज्ञानाचे अधिकार आणि सामाजिक गतिशीलतेपासून वंचित ठेवले गेले. समकालीन युगात, भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या पुनर्परिभाषित, लोकशाही आणि सर्वसमावेशक समजाचा वापर हक्कांची पुनर्प्राप्ती, ओळखीची पुष्टी आणि आध्यात्मिक सक्षमीकरणासाठी एक साधन म्हणून केला जात आहे. हे नाते एकतर्फी नाही. ते द्वंद्वत्मक आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या बहिष्कृत करणाऱ्या व्याख्यांमुळे मेहतर/वाल्मिकी समुदाय खोलवर घडला आहे (आणि प्रताडीत झाला आहे). आज, ते भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये आपले स्थान प्रतिपादीत करून, वाल्मिकी आणि रविदास यांच्यासारख्या समाजाला पुन्हा स्वीकारून आणि प्रणालीच्या दडपशाहीच्या भूतकाळाचा हिशोब मागून, तसेच तिच्या मुक्तिदायी क्षमतांवर प्रकाश टाकून, भारतीय ज्ञान प्रणालीची व्याख्या सक्रियपणे पुन्हा आकार घेत आहेत आणि तिचा विस्तार करत आहेत. खरा परिणाम अर्थ, स्मृती आणि ओळखीच्या या सततच्या संघर्षात असल्याचे आढळते.

५.० संदर्भ ग्रंथ Ahmad, K. M and Shah, H. (2022). Between Caste and Occupation: Issues of Sweeper Community in Kashmir, *Contemporary Voice of Dalit*, 0(0).

- Bhatia V. (2018). *Manual Scavenging in India: A Social Justice Perspective*. Oxford University Press.
- Das, R., Pradhan, S., Mandal, S., Ali, K. M., Maiti, S and Ghosh, D. (2013). Impact of Health Awareness Intervention Among The Women Sweepers Working Under The Midnapore Municipality Of West Bengal, India, *Bangladesh Journal of Medical Science*, 12(1), pp. 49-54.
- Jagadeep, K. (2025). Public Policy & Manual Scavenging: Analysing Government Initiatives for Eradication in India and Comparative Study with Developed Countries, *IJRTI*, 10(2), pp. 442-454.
- Mohsin Ali, S.S and Akther, S. (2025). Exploration of living conditions of a marginalized community: A case study on Harijan Community Settlement, Kastoghar Sweeper's Colony, *International Journal of Science and Research Archive*, 14(03), pp. 862-870.
- Thorat, R. V., Bhandari, N. N and Thorat, R. V. (2024). Effect of planned teaching program on knowledge regarding occupational hazards among sweepers, *Afr.J.Bio.Sc*, 6(7), pp. 246-252.
- Yadav, P and Sharma, N. (2018). Cultural and Social Dimensions of Manual Scavenging: Insights from India's Caste System, *Economic & Political Weekly*, 47 (2), 210-223.
- Zala, H and Patel, R. (2017). Role of International Organizations in Supporting Government Initiatives for Eradicating Manual Scavenging: A Case Study Analysis, *International Relations*, 39(4), pp. 401-415.